2022-12-20 15:45 Arkivet - DN.se 1993-03-14 - sida 42

Foto: LEIF ENGBERG

Länge borttappad. Nu hämtar den på symbolisk hedersplats, den 1 600 år gamla vanten.

Tummen upp för historien

VI HAR ALLA någon gång tappat en vante.

En medmänniska som levde för 1 600 år sedan eller så i det som skulle bli Västergötland i det som skulle bli Sverige tappade för sin del en vänstervante av ull.

Den var vid försvinnandet naturfärgad och kan till formen påminna senare tiders barn om en motorcykelhandske. Experterna försäkrar att vantkragen prydes av en frans i tre färger: rött, grönt och brunt.

När vanten återfanns av en lantbrukare 1918 (under torvupptagning vid Åsle utanför Falköping) hade den färgats brun i mossen som dolt den för världen i ett och ett halvt årtusende.

Denna vante är det första föremål som möter besökaren på Historiska museet i Stockholm när den stora utställningen "Den svenska historien" öppnas nästa söndag. Andra föremål som visas på Historiska, Nordiska museet och alla de läns- och andra museer i hela Sverige som medverkar i detta projekt, är kanske än mer fantastiska och "vackrare". Men den gamla vanten förmedlar ett lämpligt budskap, tycker chefen för Historiska museet, Ulf Erik Hagberg:

Rentzhog.

Hagberg.

— På samma sätt som vi alla tappat en vante har vi på något sätt tappat vår historia, vårt förflutna. Det är därför vi gjort de här utställningarna.

— Vi hoppas att historieprojektet skall bli en vändpunkt, att det skall föda ett alltmer ökat intresse för historia, bli en början till historiens återkomst — i våra medvetanden, i samhället. I skolan, säger projektledaren Sten Rentzhog, chef för Jämtlands läns museum i Östersund.

Projektet är ett resultat av kulturrådets centralmuseiutredning 1986, och de båda herrarna har arbetat med det sedan 1988. Inte överraskande har de båda ett brinnande intresse för historia, som Sten Rentzhog kallar "en färdighet man behöver för att kunna orientera sig i tillvaron".

Så kan man naturligtvis också uttrycka en tidnings uppgift: att orientera läsarna i tillvaron, inte minst genom att ge den historiska bakgrunden.

Därför handlar hela detta nummer av DN Söndag om Sveriges historia, från Catharina Grünbaums "Språkbruket" på denna sida till Söndagskrysset i slutet av tidningen, och Nutidstipset har idag blivit ett Dåtidstips.

Kanske kan man rent av säga att vi tar upp den tappade vanten.

KURT MÅLARSTEDT
DN Söndag

VECKAN SOM GICK

SIDAN 18

SPRÅKBRUKET

AV CATHARINA GRÜNBAUM

ORDEN VI ÄRVDE

Arvord. På den kända runstenen vid Gripsholms slott berättas i en vers om Harald och hans fosterbror lägvar den vittfarne: Thair foru drängiu/ farn ati gullí/ auk austarla/ ærni gatu/ þau sunnarla/ a Särklandi. Eller: De foro manligen/ fjärran efter guld/ och österut/ gåvo örnen föda/ dogo söderut/ i Särkland. Alla orden i denna inskrift är ärvord utom Särkland, 'saracenernas land', det vill säga muslimernas. Men även detta ord är bildat med inhemska medel. (Gav örnen föda är en poetisk omskrivning för 'slå ihjäl fienden'.)

Om en av våra förfäder från den indoeuropeiska urtiden oförhappandes skulle hamna inför en dator skulle han givetvis inte veta vad det var för ett föremål. Men om man visade honom på datorns pekdon och sade att det kallas mus, skulle han kanske vara mindre oförstående. Själva ordet *mus* skulle han nämligen känna igen.

Mus är ett arvord, ett ord som hör till språkets äldsta skikt och som har bevarats i rakt nedstigande led genom tiderna. På sanskrit och latin heter mus också *mus*, och liknande former finns i en rad indoeuropeiska språk.

Arvord i de nordiska språken är släktskapsord som *moder, fader, syster, broder* och andra ord som rör det dagliga livet: *hus, sten, öga, öra, blod, hjärta, hund, häst, ko, får, dag, natt, jord, vatten, regn, storm, åker, äng, mjölk, mjöl, lax, få, gammal, ung, stor, liten, gå, slå, älska, haus, äta, dricka, leva, dö, jag, du, hon, han.*

Svenskan är ett indoeuropeiskt språk och hör till den nordgermanska grenen. När och på vilka vägar det språk som skulle bli svenskan kom till det område som skulle bli Sverige vet vi enligt inte så mycket om.

•

SPRÅKHISTORIKERNA brukar dela in språkutvecklingen i perioder, men gränserna mellan dem är förstås flytande. Språkförändringar sker sällan tvärt.

Tiden från Kristi födelse och fram till vikingatidens början strax före 800-talet kallas den *urnordiska*. De bevarade språkliga vittnesmålen, i runskrift, från den tiden är få, men de visar ett språk som i stort sett bör ha varit gemensamt inom det svensk-dansk-norska området.

När vikingatiden inträder omkring år 800 är de nordiska språken förtfarande mycket lika varandra; nordborna talar "dansk tunga". Men nu har de individuella dragen blivit så pass många att man kan tala om ett svenskt språk, närmare bestämt *runsvenska*.

I Sverige har vi omkring 3 500 runristningar. 1000-talet är deras stora period.

Sedan att ristа runstenar upphör efter vikingatidens slut, och runorna konkurreras ut av det latinska alfabetet. Helt förvunnen de dock inte utan levde kvar som en folkligt skrift, i Dalarna ända fram till vårt århundrade. Man märkte dödelar med sitt namn i runskrift. "Marit gåtade ("vallade")" kunde en piga karva in i en ljusdvägg.

•

VÅRA TIDIGASTE bevarade handskriftен på svenska är de medeltida landskapslagarna. Språket i dem är korthugget och ofta rytmiskt. Rattsfallen beskrivs som händelser: *"Nu är barn föött bästum hällum, huwir badhi horn oc haar, drager anda til oc fran, thet barnit skal döpilsi fa."* (Nu är barn lyckligen fött, har både naglar och hår, drager andan in och ut, det barnet skall döpas. Dalalagen).

Äldst är Västgötalagen, avfattad i början av 1200-talet. Vi befinner oss nu i den tidigare delen av den period som kallas *den fornsvenska*.

Under medeltiden blir samhället mer mångskiftande, och det återspeglas också i språket och litteraturen. Kring kungen och adeln uppstår ett hovliv med krav på modern underhållnings- och propagandalitteratur — franska riddardikter i översättning och verskrönikor i original.

I klostren översätts helgonberättelser, bibeltexter och annan religiös uppbyggelselitteratur från i första hand latinet, och vissa originaltexter skapas också, bland annat av Den heliga Birgitta. Vadstenaspråket blir betydelsefullt för svenskans utveckling.

Olika rättsdokument — gåvobrev, köpebrev, testamenten — avfattas på latin och på svenska efter latinskt mönster. Här läggs grunden till den invecklade kanslistilen, så olik det nordiska berättande framställningssättet.

Svenskan kommer under medeltiden alltså i kontakt med andra språk. Det svenska skriftspråk som nu växer fram är till stor del skapat av översättare.

Med tyskan blir det dessutom mer än bara kontakt.

Under Hansatiden slår sig köpmän och hantverkare ner i städerna, särskilt i Stockholm. Vid mitten av 1300-talet hade de blivit så många och hade fått ett sådant inflytande på både språk och samhälle att en lag instiftades att inte fler än hälften i en stads råd fick vara tyskar.

Tyskan var ett högstatusspråk. Likheten mellan den nordtyska dialekten (plattyska) och svenskan gjorde det lätt att ta över de ord som behövdes för alla de nyheter tyskarna förde med sig inom handel, juridik, bergsbrytning, byggnadskonst och stadskultur i storstadsliknande miljöer.

Nu blev *vindåga* (i taket till *fönster* i väggen — det nordiska vindoga som under vikingatiden tagits upp i engelskan och blivit *window*. *Ekthuset* blev *kök*, *frände* blev *anförvant*, *Maria mö* blev *jungfru Maria*. *Gälda* blev *betala*, *börja* blev *begynna*.

Städerna växte fram efter tyskt mönster med *rådhus*, *borgmästare*, *borgare*, *väktare*, *fogde* och *bödel*. Köpmännen sysslade med *varor*, *tåkter*, *tull*, *frakt*, *mynt* och *räkenskap*. Yrkesmännen var *skrädderare*, *skomakare*, *slaktare*, *krögare*, och kvinnor får också möjligheter att utöva yrken eller inneha en social ställning med efterleder som *-inna* och *-erska*: *furstinna*, *toffterska*.

Det tyska inflytandet under medeltiden är förmodligen det mest omvälvande som hänt svenska språket. Men det överlevde

•

UNDER MEDELTIDEN inleds också en rad stora förändringar i svenskans ljudsystem. Den svenska rättstavningen påminner oss om hur många ord en gång har uttalats. *Stjärna, stjäla, skjorta, skjuta, skida, sjuk* uttalas nu alla med samma sj-ljud, men då hörde man varje konsonant för sig. Detsamma gäller *kjol* och *gjara*, *gjord* och *hjord*, *djur* och *ljus*, *hvilken* och *hund*.

Det rika formsystem som både tyskan och isländskan har bevarat fanns också i fornsvenskan. *En langer fisker* är en lång fisk i nominativ, i dativ blir det *enum langum fiski*, i bestämd form *them langa fiskinum*.

Mot slutet av medeltiden börjar ordböjningen förenklas, något som i stor utsträckning beror på de inflyttade tyskarnas hantering av svenskan. I allmänhet övergår ackusativformen till grundform (*fisk*), och det blir grundform och genitivform (*fisks*) som blir kvar.

Det gamla böjningssystemet är ändå inte helt begravt. Vi möter det i fasta uttryck som *gå man ur hus*, *det är inte allom givet*, *av onda* (dativformer), *i fjasan läga* (ackusativ), *till stogs*, *till sångs* (*till* styrde genitiv), och det är ännu levande när vi bildar nya sammansättningar med *gatu-*, *vecko-*, till exempel *gatukök*, *veckopendlin*.

När dagens svensklärare tappert och på goda grunder kämpar mot elevernas "jag säg han" slåss de mot ett levande fossil. Den gamla ackusativformen *han* trängdes undan av dativformen *honom* men överlevde i formen *'en*, *'an*: jag säg 'en i går afton, på 'n bara, jag gav 'an en snyting. Den motsvarande feminina formen är *hona*, kvarhållet i 'na: jag tycker om 'na.

En viktig del i stabiliseringen av skriftspråket är tryckning och spridning av böcker. De svenska bibelöversättningarna 1526 (Nya testamentet) och 1541 (Gustav Vasas bibel) innebar en stor och medveten satsning på den språkliga formen, inte minst på en mer enhetlig stavning. Med reformationen inleds den ny*svenska* perioden.

Georg Stiernhielm.

Nu börjar också ett svenskt riksspråk att ta form. (Se artikel intill.)

De tidigaste exemplen på pronomnet *ni* har vi från 1600-talets början. NI har uppsiktt ur en missuppfattning av var ordgränsen går i förbindelser som *hören I*.

Det tyska inflytandet fortsätter. Under trettioåriga kriget får vi in ord som *fanjunkare*, *manskap*. Tyskan förmedlar också lånord från franskan och italienskan, som *korporal*, *batalj*.

Kanslispråket blir mer invecklat än någonsin.

Vetenskapens och den högre undervisningens språk var latinet, men under 1600-talet börjar franskan bli mode. Folk med bildning och halvbildning späckar sitt språk med främmande ord. Både Karl XI och sonen Karl XII ingriper och tillhåller sina ämbetsmän att skriva begriplig svenska, och författaren Georg Stiernhielm, "svenska språkets fader", förargas över hur svenskan, denna "högvyrdelige Matrona" behänger sig med en massa flärdfulla utrikiska plagg. Själv återupplivar han en rad gamla nordiska ord som fallit i glömska, däribland *arla*, *alster*, *fräck*, *kynne*, *gladlynt*, *slöjd*, *tryta*.

Frankrike under Ludvig XIV hade blivit den ledande nationen i Europa, och fransk kultur behöll och stärkte sin ställning under hela 1700-talet. Franska konstnärer och vetenskapsmän hämtades hit upp.

Som vanligt berättar lånorden om vilken sorts kultur det var vi lånade in: *möbler*, *balkong*, *byrå*, *garderob*, *salong*, *kostym*, *mustasch*, *parfym*, *glass*, *sås*, *choklad*, *kastrull*, *balett*, *ridå*, *pjäs*, *journalist*, *redaktör*, *roman*, *migrän*, *modern*.

Även franskans uttal satte sina spår. Det öppna a-ljud som länge kunnat höras i scenspråket och i stockholmskt överklassprråk är en rest av hovspråket. Det tjocka l som var allmänt utbrett i Mellansverige var däremot inte gångbart i salongerna, och riksswenskans l är i dag tunt.

En backlare av samtidens snobbvanor, inte minst bruket av franska, var Olof von Dalin med sin tidskrift Thän Swenska Argus, som började komma ut 1732. Nu infördes något nytt i den svenska prosan: en lättflytande, konverserande stil med många talspråkliga inslag. Fjärran från det tunga latinsk-tysk-präglade språket i myndigheternas skrivelser och de lärdas utläggningarna. Här läggs grunden till ett svenskt journalistspråk.

Dalin visar lätt och rolljant på svenska språkets arter och oarter. Hans forna elev Gustav III, som ändå hade franska som hovspråk, ingriper med mera majestätiska metoder och instiftar Svenska Akademien, vars uppgift skall vara att "arbeta uppå svenska språkets renhet och styrka och höghet". Akademin ger ut en stavningslära (1801) som radikalt anpassar många franska lånord till svenska: *buteljj* (bouteille), *fåtölj* (fauteuil), *kusin* (cousin). Bland dem som inte uppskattade nyordningen var löjtnanterna, som fick se sin prestigestavning *lieutenant* gå förlorad.

Svenska Akademiens ordlista kom ut första gången 1874. Den senaste upplagan (den elfte) publicerades 1986. Ordlistan betraktas som norm för stavning och böjning i svenskan.

•

UTVECKLINGEN av en ledigare skriftprosa fortsätter under 1800-talet i skönlitteratur och press, med tidningar som Lars Johans Hiertas Aftonbladet (1830) och Rudolf Walls Dagens Nyheter (1864), och får mot slutet av seklet en av sina främsta företrädare i August Strindberg.

Lånorden hämtas fortfarande i stor utsträckning från tyskan och franskan. Under århundradets andra hälft blir det nordiska kulturella omgänget särdeles livligt, och från den tiden har vi från danskan och norskan ord som *hänsyn*, *underfundig*, *spetig*, *förnärkelse*, *rabalder*.

Engelskan, som hittills flutit in droppvis, med 1700-talsord som *biffstek*, *potatis*, *klubb*, *mobb*, börjar nu flöda livligare. *Rälls*, *lokomotiv*, *strejk*, *bojkott*, *check*, *jobb*, *sport*, *rekord*, *banta*, *slang*, *smart*, *turist* är några av 1800-talets nyförvärv. Under 1900-talet blir strömmen allt stridare, och efter andra världskriget står dammluckorna öppna.

Engelskan består ännu både med rent engelska ord, som *tefn* (ungassat till svenskan) och *know-how*, och med internationella lånord, bildade med ordelement från de klassiska språken: *television*, *integrera*.

Vetenskapliga avhandlingar avfattades en gång på latin, idag skrivs de i stor utsträckning på engelska (ofta ganska torftig sådan).

•

1900-TALETS SVENSKA — vad präglar den? Givetvis de nya orden, lånade som inhemska. Gamla ordbildningssätt lever upp i kortord som *hyff*, *spill*, *frys*, vi fortsätter att skapa vardagsord på ändelsen *-is*, introducerad på 1700-talet: *dagis*, *kändis*. Vi bildar adjektiv med ändelser som *-riktig*, *-enlig* och *-dälig*: *sitrriktig*, *hudvänlig*, *värmetålig*, vi skapar kortord som *el*, *bil*, *expo*, *grotta*, *sabba* och

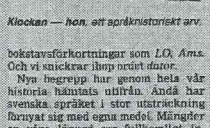

Klockan — hon, ett språkinstinkt arv.

bokstavsförkortningar som *LO*, *Ams*. Och vi snickrar ihop något *dator*.

Nya begrepp har genom hela vår historia hämtats utifrån. Ändå har svenska språket i stor utsträckning förnyat sig med egna medel. Mängder av våra lånord ser fullkomligt inhemska ut: *läskvalitet* (quality of life), *fiskpinnar* (fish sticks), *ordbehandling* (word processing), *ståuppare* (stand up comedian) *rysare* (thriller), *skogsstöd* (waldsterben), *tredje världen* (le tiers monde) för att ta några exempel från de senaste årtiondena.

År 1906 fick vi en stavningsreform då *f*, *fv*, *hv* och *dt* i ord som *lif*, *öfre*, *lefva*, *hvilken* och *godt* blev gammalstavning. Singulara verbformer, *de är*, *vi går*, blev allt vanligare i skrift, och på 1950-talet var pluralformerna, *de äro*, *vi gingo*, bortlagda i nästan all nyskriven text.

Skriftspråkets inflytande på talspråket gör sig bara tiden märkbart. *Hunden*, *grinden* är i dag normaluttal även i informellt språk, inte *hunn*, *grinn*, och min hår blir allmänt sällan *te* och te för *till* och *till*. En nyhet är uttalet *dkk* för *och*, som i århundraden har uttalats å.

Samtidigt påverkar det informella språket hela tiden skriftspråket och det offentliga språket. Meningsbyggnaden blir enklare, ursprungliga lägsprråksord som *tjej* och *kille* har blivit ganska rumsrena.

Myndigheterna har börjat skriva mera begripligt, under inflytande av språkvården. De har också instämt i det allmänna ducande som började spridas på 1960-70-talet, men som på 80-talet plötsligt fått konkurrens av *ni* i storstadsungdomens språk.

Invandringen har fört in omkring 140 nya språk i landet, och lokalt har blandspråk uppstått bland ungdomar, till exempel den så kallade Rinkebyswenskan. Men invandrarspråken är inte, som en gång tyskan, prestigespråk, och hittills har de inte påverkat svenskan annat än med enskilda ord som *kebab*, *pizza*.

Kommer svenskan att överleva den engelska invasionen? Och kommer den att kunna stå sig under trycket av de stora EG-språken?

Det beror på vad vi själva gör med den. Så länge vi själva anser att svenskan skall vara ett språk som allting som rör liv och samhälle, vetenskap och poesi kan uttryckas på är det ingen fara, även om vi lånar in nyheter från andra språk. Det är ju så svenskan har utvecklats genom historien. Men den dag vi tror att svenskan inte räcker till annat än för privat vardagsbruk, då är den lilla ute. □

Komplicerad process formade riksspråket

FRAMVÄXTEN AV ett svenskt riksspråk, ett språk för offentligt bruk, är en lång och komplicerad process, som bör ha inletts redan under medeltiden men som blir tydlig under 1600-talet.

Riksswenskan utvecklas ur det språk som användes i Mälardalen och Stockholm. Grunden i den är dels förvaltningens skriftspråk, som mycket långsamt skulle bringas till enhetlighet, dels det talade högrestånds-språket. Dessa två språkformer, påverkade givetvis varandra — de var ju mer eller mindre bildat folk som skrev och läste — men de befann sig också i konflikt. Att tala som en bok ansågs i högre kretsar kammarlärt och löjligt. Ord som *vetenskap*, *bessel*, *månaden*, *drottning* uttalades i det otvungna samtalsspråket för ännu bara hundra år sedan "vettenskap", "bessel", "månan", "dromning". Vårs dagars bokstavsrogna uttal skulle ha förakfars som uttryck för social osäkerhet.

Den allmänna skolundervisningen och uppkomsten av en bildad medelklass, inflyttningen till städerna, press och annan litteratur, folkbildningsarbete och föreningsliv och i vårt fagnr också svormedierna har bildat förutsättningen för dagens riksswenska.

•

PÅ LANDSBYGDEN talade befolkningen (och talar ännu i viss utstträckning) dialekt. Men man kan räkna med att folk i bättre social ställning även tidigt behärskade också ett mindre bygdemålsfärgat språk med större räckvidd, som de använde i umgänget med personer från annat håll eller med representanter för överheten.

De få som i dag har en genuin dialekt till modersmål — Älvdalsmål, Överkalixmål, gutamål — talar dessutom en lokalt färgad riksspråksvariant.

Dialekterna har särskilt under det senaste århundradet förlorat många av sina särdrag i sin kontakt med riksspråket. Men trots att dialekterna försvagas hänger sådana drag som utal och intonation kvar och gör att man ofta kan höra från vilken landsändа en person kommer. I dag är toleransen mot språklig variation i offentliga sammanhang också större än för till exempel femtio år sedan. Nyhetsuppläsare i radio och TV behöver inte arbeta bort alla regionala drag. □

DN Söndag

REDAKTION: Kurt Målarstedt (chef), Ulla Wingård. Resor: Eva-Maria Bergtson. Sekreterare: Solweig Wassman. Adress: DN Söndag, 105 15 Stockholm. Telefax: 556 89 72.

about:blank 1/1